

TRANSFORMACJA PRZEMOCY W ZACHOWANIU MŁODZIEŻY

MOUTA BARAKAT

Instytut Psychologii

WSP Bydgoszcz

VIOLENCE TRNSMISSION IN YOUNG STUDENTS' BEHAVIOUR

Summary: This article examines the students' experiences with violences at home and in school using data on 60 students (30 males and 30 females) of secondary school in Poznań. Experiences with violence include three student's positions: as perpetrator, victim or witness of violence. Research sample contains three groups; members of first group (n = 20) were classified by teachers as highly aggressive, members of second group (n = 20) were classified as low aggressive, and the third group was selected randomly. Results showed that the most frequent student's experience with verbal aggression at home as victims. Classification prepared by student's teachers was incompatible with results obtained in students' self – evaluations. Data analyses showed high correlation between sever positions of violence experiences. Students who reprted to be the victim of aggression at home also reported that they were mostly perpetrators and victims of aggression at home and in school. These results suggest that students transfer their experiences with violence between sever spheres and positions in their life. These results could be mentioned as a new support to popular notion of a cycle of violence, accepted by many psychologists, sociologists and social workers.

Wprowadzenie

Przemoc jest obecna w szkole, o tym już nie trzeba dziś przekonywać nikogo w Polsce, a chyba nawet w większości krajów świata. Opinia publiczna coraz częściej jednak zostaje zaskoczona skrajnością, do której ta przemoc jest w stanie sięgać, kiedy dochodzi do morderstwa, gwałtu lub ciężkich rodzajów tortur na terenie szkół lub w ich pobliżu. Nie jest to nowe wyzwanie dla naukowców, pedagogów, psychologów i socjologów, ale pozostaje ono wciąż aktualne, gdyż w dalszym ciągu programy profilaktyki przemocy w szkołach nie cieszą się specjalnym zainteresowaniem.

Artykuł ten przedstawia wyniki badań autora, przeprowadzonych na terenie polskich szkół ponadpodstawowych, dotyczących częstości oraz form doświadczeń uczniów z agresją w szkole. Przemoc może występować w szkole w różnych postaciach, zarówno między uczniami, jak i między nauczycielami a uczniami. Najczęściej spotykane formy agresji, której sprawcą jest nauczyciel to: słowna agresja, złośliwe presje dy-

daktyczne i różne sposoby demonstracji władzy (Dąbrowska-Bąk, 1987; Tyszkowa, 1986). Przemoc otwarta jest jednak najczęściej spotykana wśród uczniów. Ma ona miejsce między pojedynczymi osobami, lub między grupami osób oraz ze strony grupy wobec jednostki (Plewicka, 1977).

Uwarunkowań przemocy szkolnej należy poszukiwać zarówno we wczesnych doświadczeniach ucznia w rodzinie, jak i w warunkach życia szkolnego. Obraz przemocy w szkole nie może być więc kompletny, bez uzupełnienia go opisem agresywnych domowych doświadczeń ucznia we własnej rodzinie jak i jego miejsca w grupie uczniów w szkole. Funkcjonowanie ucznia w zbiorowości szkolnej niesie za sobą szereg zjawisk i zachowań charakterystycznych dla funkcjonowania dużych grup społecznych. Uczniowie często przeżywają konflikty między indywidualnymi właściwościami a dążeniem do depersonalizacji ich członków. Z drugiej strony, zjawiska i czynniki sprzyjające deindywidualizacji często blokują u jednostek i zbiorowości działanie norm społecznych i mechanizmów zapobiegających działaniom agresywnym i antyspołecznym (Domachowski, 1991).

Artykuł ten poświęcony będzie opisowi szeroko rozumianych doświadczeń agresywnych uczniów, zarówno w domu jak i w szkole, i analizie istotnych korelacji między tymi różnymi doświadczeniami.

Problemy badawcze i sposób pomiaru badanych zmiennych

Problemy badawcze

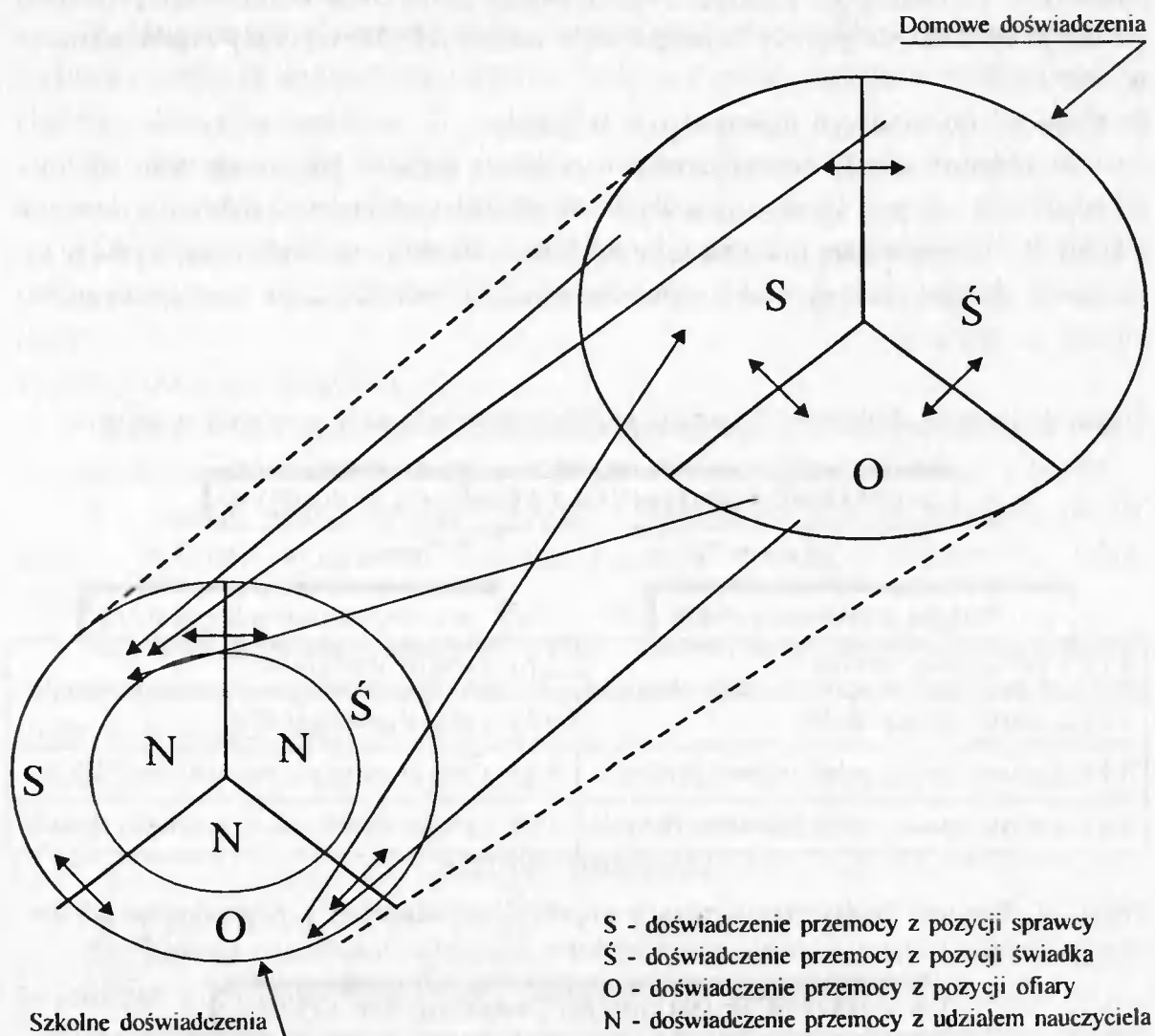
Uczeń może doświadczać przemocy we własnej rodzinie z pozycji agresora, ofiary lub obserwatora. Pytanie stanowiące pierwszy ogólny problem brzmi: **Czy i jakie istnieją wzajemne związki między częstością różnych doświadczeń z przemocą w domu, z pozycji sprawcy, ofiary i świadka przemocy?**

Uczniowie w szkole, podobnie jak w domu, mogą doświadczać agresji jako jej sprawcy, ofiary lub świadkowie. Pytanie dotyczące drugiego ogólnego problemu badawczego brzmi: **Czy i jakie istnieją wzajemne związki między częstością szkolnych doświadczeń z przemocą, z pozycji sprawcy, ofiary i świadka przemocy?**

Agresywne doświadczenia mogą oddziaływać na siebie wzajemnie, a więc pytanie dotyczące następnego problemu brzmi: **Czy i jakie istnieją związki między częstością doświadczeń agresywnych w domu, a częstością agresywnych doświadczeń szkolnych, z pozycji sprawcy, ofiary i świadka?**

Przedstawione problemy wynikają z teoretycznego modelu (ryc. 1) który zakłada, iż agresywne doświadczenia uczniów w szkole, jak i w rodzinie (z różnych perspektyw), nie są od siebie odizolowane. Model ten może być wzorem transformacji przemocy z jednej dziedziny życia na inne, co może także wyjaśnić poszerzenie przemocy

z rodziny pochodzenia jednostki na założoną później przez niego rodzinę, co znane jest w literaturze jako międzypokoleniowa transformacja przemocy rodzinnej (Rostowska, 1996; Pagelow, 1992; Steinmetz, 1987).



Rys. 1. Model wzajemnych relacji między różnymi rodzajami doświadczeń z przemocą, zarówno w rodzinie, jak i w szkole

Zmienne badawcze

A: Częstość doświadczeń agresywnych w rodzinie:

Te zmienne zostały zoperacjonalizowane przez badacza jako suma ocen częstości występowania różnych agresywnych doświadczeń badanych osób w różnych sytuacjach rodzinnych. Uwzględniając pozycję, z której badana osoba może doświadczyć przemocy, tj. ofiary, świadka lub sprawcy, wymieniono 8 zmiennych, które zostały zaprezentowane w tabeli 1.

B: Częstość doświadczeń agresywnych w szkole:

Te zmienne zostały zoperacjonalizowane przez badacza jako suma ocen wartości występowania różnych agresywnych doświadczeń badanych osób w różnych sytuacjach szkolnych. Uwzględniając pozycję, z której badana osoba może doświadczyć przemocy, tj. ofiara, świadek lub sprawca, wymieniono 12 zmiennych, które zostały zaprezentowane w tabeli 2.

Tabela 1. Zmienne badawcze dotyczące częstości doświadczeń z przemocą w rodzinie

A. CZĘSTOŚĆ DOŚWIADCZEŃ Z PRZEMOCĄ W RODZINIE	
A.1. Werbalne doświadczenia (WAD)	A.2. Fizyczne doświadczenia (FAD)
A.1.1. z pozycji ofiary (WADo)	A.2.1. z pozycji ofiary (FADo)
A.1.2. z pozycji świadka (WADś)	A.2.2. z pozycji świadka (FADś)
A.1.3. z pozycji sprawcy wobec rodziców (WADs1)	A.2.3. z pozycji sprawcy wobec rodziców (FADs1)
A.1.4. z pozycji sprawcy wobec rodzeństwa (WADs2)	A.2.4. z pozycji sprawcy wobec rodzeństwa (FADs2)

Tabela 2. Zmienne badawcze dotyczące częstości doświadczeń z przemocą w szkole

B. CZĘSTOŚĆ DOŚWIADCZEŃ Z PRZEMOCĄ W SZKOLE	
B.1. Werbalne doświadczenia (WAS)	B.2. Fizyczne doświadczenia (FAS)
B.1.1. z pozycji ofiary nauczyciela (WASon)	B.2.1. z pozycji ofiary nauczyciela (FASon)
B.1.2. z pozycji ofiary kolegów (WASok)	B.2.2. z pozycji ofiary kolegów (FASok)
B.1.3. z pozycji świadka agresji nauczyciela (WASśn)	B.2.3. z pozycji świadka agresji nauczyciela (FASśn)
B.1.4. z pozycji świadka agresji kolegów (WASśk)	B.2.4. z pozycji świadka agresji kolegów (FASśk)
B.1.5. z pozycji sprawcy wobec nauczyciela (WASsn)	B.2.5. z pozycji sprawcy wobec nauczyciela (FASsn)
B.1.6. z pozycji sprawcy wobec kolegów (WASsk)	B.2.6. z pozycji sprawcy wobec kolegów (FASsk)

Hipotezy

Hipotezy dotyczące problemu 1

1.1. Istnieją istotne związki między częstościami doświadczeń badanych osób w rodzinie z agresją werbalną (WAD) z różnych możliwych pozycji tych doświadczeń (ofiara, sprawca czy też świadek tej agresji).

1.2. Istnieją istotne związki między częstościami poszczególnych rodzajów (ofiara, sprawca i świadek) doświadczeń badanych osób z fizyczną agresją w rodzinie (FAD).

Hipotezy dotyczące problemu 2

2.1. Istnieją istotne związki między częstościami różnych rodzajów (ofiara, sprawca, świadek) doświadczeń z werbalną agresją w szkole.

2.2. Istnieją istotne związki między częstościami poszczególnych rodzajów (ofiara, sprawca i świadek) doświadczeń badanych osób z fizyczną agresją w szkole (FAS).

Hipotezy dotyczące problemu 3

Ogólnie można sformułować tę ostatnią część hipotezy w następujący sposób: agresja przenika z jednej dziedziny życia badanych osób na drugą. Zakładamy więc, że:

3.1. Istnieją istotne związki między częstościami różnych rodzajów (ofiara, sprawca, świadek) doświadczeń z werbalną agresją w rodzinie (WAD) i w szkole (WAS).

3.2. Istnieją istotne związki między częstościami poszczególnych rodzajów (ofiara, sprawca i świadek) doświadczeń badanych osób z fizyczną agresją w domu (FAD) i w szkole (FAS).

Metoda badawcza

Do badania samooceny częstości występowania różnych doświadczeń z agresją w rodzinie i w szkole zastosowano ustrukturuowaną rozmowę.

Do notowania zbieranych w trakcie rozmowy informacji skonstruowano dziesięć specjalnych arkuszy (jako przykład zał. 1). Pierwsze cztery poświęcone są częstości doświadczeń z przemocą w domu, w czterech pozycjach: ofiara, sprawca wobec rodziców, sprawca wobec rodzeństwa i świadka. Następne arkusze poświęcone są ocenie częstości doświadczeń z przemocą w szkole w sześciu pozycjach: ofiara nauczyciela, ofiara kolegów, sprawca wobec nauczyciela i wobec kolegów, świadek agresji nauczyciela i świadek agresji między kolegami. W każdym arkuszu zawarte są różne formy zachowań agresywnych:

- werbalna agresja: (groźby, wyzywanie i ubliżanie, itd.)
- fizyczna agresja: (klaps, spoliczkowanie, kopanie, itd.).

Arkusze zawiera także szereg sytuacji, w których badany ma ocenić, jak często doświadczył danej formy agresji. Wyboru tych sytuacji dokonano na podstawie opinii sędziów kompetentnych (nauczycieli i psychologów). Sytuacje podzielono na dwie kategorie: sytuacje związane z zachowaniem ofiary (np. uszkodzenie własności sprawcy, czy spóźnienie się do domu), i sytuacje związane ze stanem sprawcy (np. zły humor, bycie pod wpływem alkoholu). Naturalne jest, że te sytuacje różnią się w różnych arkuszach, gdyż warunki, w których badany najczęściej jest sprawcą agresji wobec rodziców są inne niż te, w których jest on ofiarą kolegów w szkole.

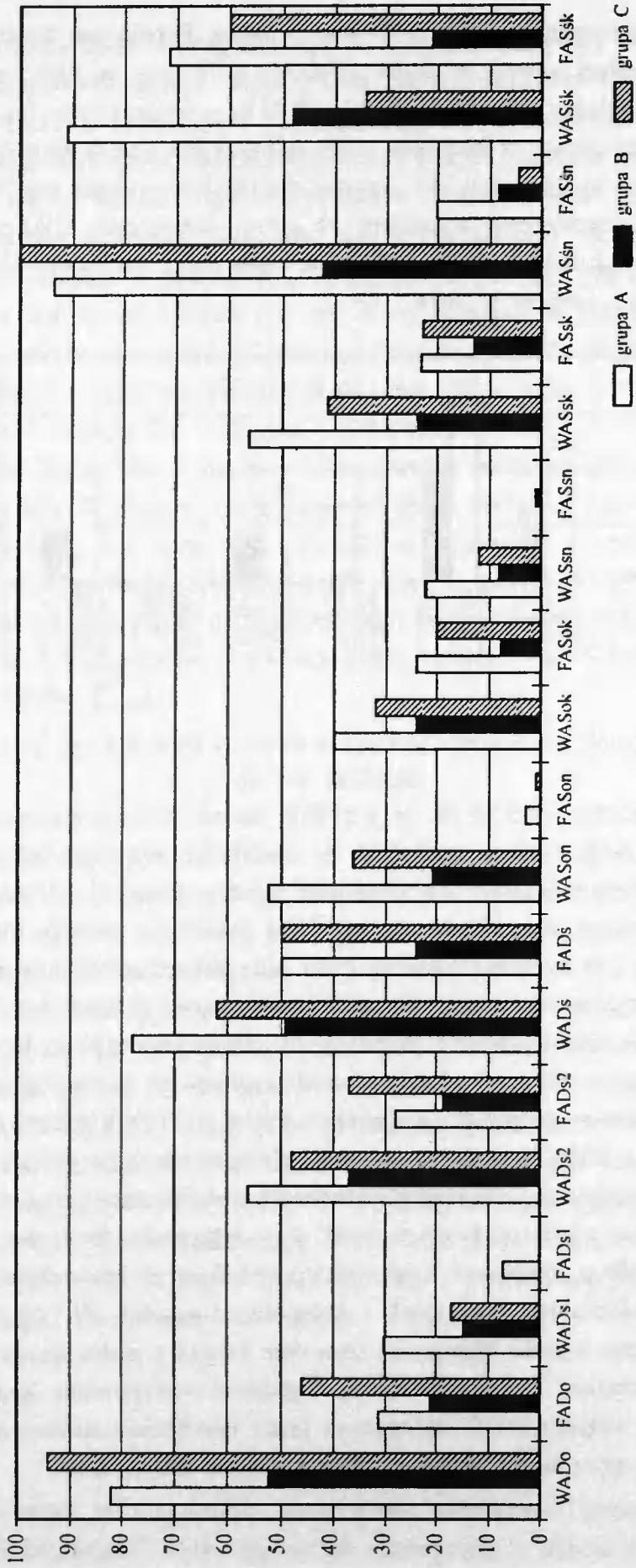
Zadaniem badanej osoby jest określenie, jak często doświadczyła danej formy agresji w danej sytuacji na sześciopunktowej skali ocen: „0” – nigdy, „1” – bardzo rzadko – raz w roku lub rzadziej, „2” – rzadko – kilka razy w roku, „3” – czasem – mniej więcej raz w miesiącu, „4” – często – kilka razy w miesiącu, „5” – bardzo często – prawie codziennie. Wartość częstości doświadczenia werbalnej agresji jako ofiara w rodzinie, na przykład, jest sumą ocen częstości występowania werbalnej agresji przeciwko badanemu we wszystkich sytuacjach zawartych w arkuszu 1. W ten sposób ustrukturowana rozmowa dostarcza dwudziestu wartości częstości doświadczeń z agresją, odpowiednio do zmiennych A.1.1. do A.2.4., i B.1.1. do B.2.6. (zob. tabela 1 i tabela 2).

Osoby badane

Przebadano 60 osób (30 chłopców i 30 dziewcząt) spośród uczniów II klasy szkoły ponadpodstawowej. Wszystkie osoby ukończyły 17 lat, a nie przekroczyły 18 roku życia. Badanych wybrano z czterech szkół ponadpodstawowych o profilu zawodowym i ogólnokształcącym. Dokonano wyboru na 3 sposoby: po pierwsze, proszono wychowawcę klasy, aby wybrał spośród uczniów jednego lub dwóch uczniów, których uważa za najbardziej agresywnych w klasie. W ten sposób wybrano dziesięciu chłopców i dziesięć dziewcząt (grupa A). Po drugie, w podobny sposób wybrano kolejnych 20 osób (10 chłopców + 10 dziewcząt), które są uważane (przez wychowawcę) za najmniej agresywne w swoich klasach (grupa B). Po trzecie, wybrano losowo jedną osobę z każdej klasy, na podstawie ich numerów na liście uczniów (grupa C). Do każdej z tych trzech grup wybrano (identycznie w ten sam sposób) grupy rezerwowe osób, które uzupełniałyby braki w grupie badawczej (np. z powodu niechęci udziału w badaniach lub długiej nieobecności w szkole).

Wyniki badań

Ogólne wyniki. Do najczęściej spotykanych doświadczeń grupy badanej (w całości) należy doświadczenie werbalnej agresji nauczyciela w szkole z pozycji świadka



Rycina 2. Średnie częstotliwości doświadczeń z przemocą w domu i w szkole dla każdej z badanych grup

Tabela 3. Średnie częstości doświadczeń z przemocą dla każdej z badanych grup

Zmienna	Grupa A	Grupa B	Grupa C	Zmienna	Grupa A	Grupa B	Grupa C
WADo	82	52	94	FADo	31	21	46
WADs1	30	15	17	FADs1	7	0	0
WADs2	56	37	48	FADs2	28	19	37
WADś	78	49	62	FADś	50	24	50
WASon	52	21	36	FASon	3	0	1
WASok	40	24	32	FASok	24	8	20
WASsn	22	8	12	FASsn	0	1	0
WASsk	56	24	41	FASsk	23	13	23
WASśn	93	42	100	FASśn	20	8	4
WASśk	91	48	34	FASśk	71	21	60

Uzyskane wyniki wskazały na to, iż trafność wytypowania uczniów przez nauczyciela była ograniczona do ich werbalnych zachowań agresywnych wobec samego nauczyciela i kolegów. Wiedza nauczyciela nie sięga do pozostałych form zachowań agresywnych uczniów zarówno w domu, jak i w szkole.

Rycina 3 przedstawia średnie częstości doświadczeń chłopców i dziewcząt z przemocą. Dziewczęta na ogół uzyskały wyższe średnie, a wyjątkiem były zmienne FASon i FASśk. Sprawdzono istotność wpływu płci na podstawie analizy wariancji (por. tab. 4). Okazał się on nieistotny w przypadku połowy zmiennych, a istotny co do pozostałych. Dziewczęta deklarowały istotnie częstsze doświadczenia z werbalną i fizyczną agresją w domu z pozycji ofiary, sprawcy wobec rodziców i rodzeństwa, jak i świadka tejże agresji między członkami rodziny. Jeśli chodzi natomiast o szkolne doświadczenia, to dziewczęta deklarowały istotnie częstsze doświadczenia z werbalną przemocą z pozycji ofiary nauczyciela i kolegów, i z pozycji świadka tej przemocy ze strony nauczyciela.

Tabela 4. Wpływ płci i grupy – analiza wariancji

Zmienna	Efekt płci	Efekt grupy	Zmienna	Efekt płci	Efekt grupy
WADo	0,011	0,035	WASok	0,007	ni
FADo	ni	ni	FASok	ni	ni
WADs1	0,011	0,026	WASsn	ni	0,024
FADs1	0,009	0,004	FASsn	ni	ni
WADs2	0,000	ni	WASsk	ni	0,025
FADs2	0,014	ni	FASsk	ni	ni
WADś	0,000	ni	WASśn	0,033	0,001
FADś	0,010	ni	FASśn	ni	0,009
WASon	0,011	0,015	WASśk	ni	0,000
WASon	ni	ni	FASśk	ni	0,004

(ni – nieistotna wartość)

Uzyskane wyniki dotyczące różnic między płciami stanowiły pewną zagadkę, gdyż są one sprzeczne ze znanymi i sprawdzonymi przez wielu badaczy wynikami o zakresie i kierunku tych różnic (por. Aronson, Wilson, Akert, 1997; Pagelow, 1992; Chesney-Lind, 1987; Steinmetz, 1987; Gullota i in., 1986).

Jednym z możliwych wyjaśnień tej sprzeczności jest wpływ różnic między osobami badającymi. Dziewczęta i chłopcy byli badani przez różne osoby (2 osoby), które różniły się wiekiem i doświadczeniami w zakresie prowadzenia rozmów klinicznych. Być może to spowodowało, że dziewczęta ujawniły większą otwartość w czasie badań niż chłopcy. Kilka z badanych dziewcząt prosiło o dodatkowe spotkania w celu uzyskania rad i wskazówek, a nieraz także głębszej pomocy psychologicznej. Jest więc prawdopodobne, że dziewczęta uzyskały takie wyniki, ponieważ odczuwały mniejszy opór w czasie rozmowy.

Możliwe jest także inne wyjaśnienie. Otóż, badano tu nie faktyczne doświadczenia badanych, lecz ich subiektywną ocenę częstości tych doświadczeń. Nie jest więc pewne, czy dziewczęta faktycznie częściej doświadczały przemocy, czy raczej częściej niż chłopcy oceniały zachowania jako agresywne. Sam autor jest skłonny jednak uważać, że te wyniki są skutkiem obu przyczyn razem.

Wyniki weryfikujące hipotezy badawcze. Ogólnie rzecz biorąc, uzyskane wyniki potwierdzają słuszność przedstawionego wcześniej ogólnego modelu teoretycznego.

Hipotezy zakładające istnienie pozytywnego związku między częstościami poszczególnych doświadczeń z przemocą w domu zostały w dużej mierze potwierdzone. Wyniki są przedstawione w tabeli 5. Związki między wszystkimi rodzajami doświadczeń z werbalną agresją zostały potwierdzone. W przypadku fizycznej agresji w domu większość hipotez znalazła potwierdzenie, wyjątek stanowią dwa związki, które okazały się nieistotne: oba związki dotyczą właśnie korelacji między doświadczeniami z pozycji sprawcy wobec rodziców (FADs1-FADo oraz FADs1-FADs2). Wygląda na to, że w przypadku fizycznej agresji wobec rodziców istnieją dodatkowe uwarunkowania, które mogą wyodrębnić ten typ zachowań z całości reszty doświadczeń z przemocą w domu. Wśród tych uwarunkowań można wymienić postawy dezaprobuujące szczególnie fizyczną ekspresję agresji wobec rodziców i specyfikę wieku badanych, którzy są nadal uzależnieni od rodziców i nie mogą przekroczyć wobec nich pewnych granic. Nie oznacza to jednak, że może to trwać wiecznie: kiedy układ sił w rodzinie się zmieni, to osoby, które były ofiarami fizycznej przemocy rodziców w młodości, są najbardziej prawdopodobnymi agresorami wobec ich rodziców, jak wskazują liczne badania (Pagelow, 1992; Kashani, 1992, Herzog, 1992).

Tabela 5. Korelacje między częstościami poszczególnych rodzajów doświadczeń z agresją w domu

Werbalna agresja			Fizyczna agresja		
Hipoteza	Zmienne	Korelacja	Hipoteza	Zmienne	Korelacja
1.1	WADś – WADo	0,73**	1.2	FADś – FADo	0,87**
1.1	WADś – WADs1	0,60**	1.2	FADś – FADs1	0,35**
1.1	WADś – WADs2	0,85**	1.2	FADś – FADs2	0,90**
1.1	WADo – WADs1	0,55**	1.2	FADo – FADs1	0,11
1.1	WADo – WADs2	0,73**	1.2	FADo – FADs2	0,85**
1.1	WADs1 – WADs2	0,46**	1.2	FADs1 – FADs2	0,25

** $p < 0,001$

Wyniki te sugerują, że sprawcy agresji w domu są zazwyczaj zarówno jej ofiarami, jak i świadkami. Możliwe jest więc, że przemoc doświadczana z jakiegokolwiek pozycji prowokuje przemoc z innych pozycji.

Jeśli chodzi o hipotezy dotyczące wzajemnych związków między częstościami szkolnych doświadczeń z przemocą z różnych pozycji, to wyniki potwierdzają ich słuszność z pewnymi wyjątkami (por. tab. 6).

Na poziomie werbalnych doświadczeń wszystkie korelacje okazały się pozytywne i istotne, a więc potwierdzono wszystkie hipotezy. Oznacza to, że osoby, które były ofiarami agresji, były także jej sprawcami i świadkami. Dotyczy to także doświadczenia werbalnej agresji z udziałem nauczyciela, gdyż osoby które częściej doświadczały werbalnej agresji wśród kolegów doświadczały jej także w relacji z nauczycielem.

W stosunku do fizycznych doświadczeń ze szkolną przemocą sprawa wyglądała nieco inaczej. Tylko połowa hipotez dotyczących tych doświadczeń znalazła potwierdzenie. Częstość obserwowania fizycznej agresji wśród kolegów nie korelowała z częstością innych doświadczeń. Częstość bycia ofiarą kolegów koreluje z dokonaniem ataku fizycznego wobec nich. Do tego częstość doświadczania fizycznej agresji ze strony nauczyciela nie korelowała z częstością tych doświadczeń ze strony kolegów (to samo można zauważyć jeśli chodzi o te doświadczenia z pozycji sprawcy). W przypadku fizycznej agresji z udziałem nauczyciela wygląda na to, że reguły szkolne są na tyle ostre, że tłumią ten typ zachowań, zarówno ze strony nauczyciela, jak i wobec niego.

Tabela 6. Korelacje między częstościami doświadczeń z przemocą w szkole z wszystkich pozycji

Werbalna agresja			Fizyczna agresja		
Hipoteza	zmiennie	korelacja	Hipoteza	zmiennie	korelacja
2.1	WASok – WASók	0,64**	2.2	FASok – FASók	0,26
2.1	WASok – WASsk	0,80**	2.2	FASok – FASsk	0,47**
2.1	WASók – WASsk	0,71**	2.2	FASók – FASsk	0,28
2.1	WASon – WASón	0,40**	2.2	FASon – FASón	0,52**
2.1	WASon – WASsn	0,60**	2.2	FASon – FASsn	0,28
2.1	WASón – WASsn	0,35*	2.2	FASón – FASsn	0,11
2.1	WASon – WASok	0,74**	2.2	FASon – FASok	0,02
2.1	WASsn – WASsk	0,57**	2.2	FASsn – FASsk	0,02
2.1	WASón – WASók	0,44**	2.2	FASón – FASók	0,50**

* $p < 0,01$; ** $p < 0,001$

Jeśli chodzi o hipotezy dotyczące związku między domowymi i szkolnymi doświadczeniami, to wyniki potwierdzają w dużym stopniu istnienie tych związków (tab. 7). Wyjątek stanowią częstości fizycznej agresji w szkole z udziałem nauczyciela (których jest i tak bardzo mało). Poza tym wszystkie inne korelacje okazały się istotne: ofiary agresji w domu nie są tylko ofiarami w szkole, ale także jej sprawcami. To samo można powiedzieć jeśli chodzi o sprawców agresji w domu. Agresja w szkole (z wyjątkiem fizycznej agresji z udziałem nauczyciela) pozostaje w silnym związku z domowymi doświadczeniami przemocy. Model wzajemnych związków między różnymi doświadczeniami agresji w domu przenika później do innych sfer życiowych, i jest także transformowany do szkoły.

Tabela 7. Korelacje między częstościami doświadczeń z agresją w domu i w szkole

Werbalna agresja			Fizyczna agresja		
Hipoteza	zmiennie	korelacja	Hipoteza	zmiennie	korelacja
3.1	WADo – WASon	0,72**	3.2	FADo – FASon	0,29
3.1	WADo – WASok	0,64**	3.2	FADo – FASok	0,61**
3.1	WADo – WASsn	0,54**	3.2	FADo – FASsn	0,27
3.1	WADo – WASsk	0,59**	3.2	FADo – FASsk	0,40**
3.1	WADó – WASsn	0,40**	3.2	FADó – FASsn	0,16
3.1	WADó – WASsk	0,59**	3.2	FADó – FASsk	0,40**
3.1	WADs1 – WASsn	0,53**	3.2	FADs1 – FASsn	0,06
3.1	WADs2 – WASsk	0,55**	3.2	FADs2 – FASsk	0,33

$p < 0,01$ ** $p < 0,001$

Podsumowanie

Selekcja agresywnych, jak i nieagresywnych uczniów, do udziału w badaniach dokonana przez nauczyciela, okazała się niezgodna z podaną przez samych uczniów oceną częstości ich werbalnych, jak i fizycznych zachowań agresywnych (nie tylko w domu, ale i w szkole). Selekcja ta była niezgodna ze zgłoszoną częstością fizycznych, jak i werbalnych ataków wobec kolegów w szkole. Oznacza to, że wiedza nauczyciela (wychowawcy klasy) na temat agresywności uczniów jest ograniczona do werbalnych ataków na niego, czy na innych nauczycieli w klasie. Jest to wskazówka jakości i głębokości relacji między uczniem i nauczycielem w granicach badanej grupy. Wygląda niestety na to, iż te relacje są raczej powierzchowne i ograniczone do tego, co się dzieje w klasie. Świadczy o tym jeszcze fakt, że średnie doświadczenia uczniów z werbalną agresją nauczyciela zajmują pierwsze miejsce pod względem częstości wśród różnych doświadczeń badanych z przemocą zarówno w domu, jak i w szkole.

Częstość różnych doświadczeń z przemocą w domu koreluje ze sobą u badanych osób: osoba, która jest często ofiarą, jest także często sprawcą, jak i świadkiem. Istnieją jednak pewne granice dotyczące fizycznej agresji wobec rodziców, której częstość nie korelowała w naszych badaniach z resztą rodzajów doświadczeń z przemocą w domu. Wyniki są prawie identyczne co do związku między różnymi rodzajami doświadczeń z przemocą w szkole: osoba, która jest często ofiarą, jest także często sprawcą i świadkiem przemocy. Agresja fizyczna z udziałem nauczyciela stanowi tu wyjątek (podobny do wyjątku domowej przemocy), która ma prawdopodobnie dodatkowe warunki hamujące, które są na tyle skuteczne, że prawie ten rodzaj przemocy (fizyczna z udziałem nauczyciela) nie istnieje wcale, przynajmniej na terenie szkół objętych badaniami.

Ograniczenie agresywnych zachowań wobec nauczyciela czy też wobec rodziców wynika z ostrych norm i przepisów zakazujących tego typu zachowań. Ten wynik jest zgodny z wieloczynnikowym modelem Halla, który twierdzi, że jeśli dostępne są dwie potencjalne ofiary agresji, to najprawdopodobniej sprawca wybierze tę ofiarę, wobec której agresja może być bardziej „opłacalna”, w miarę możliwości sprawcy (Hall i Hirschmann, 1992).

Częstość doświadczeń z przemocą w domu koreluje istotnie z częstością szkolnych doświadczeń. Osoby, które padają często ofiarami czy są sprawcami werbalnej agresji wobec nauczyciela i kolegów, są podobnie często ofiarami i sprawcami tejże agresji w domu. To samo dotyczy doświadczenia z fizyczną agresją (z wyjątkiem agresji skierowanej wobec rodziców czy nauczycieli).

Wydaje się więc, że proponowany przez autora model wyjaśniający transformacji doświadczeń młodzieży z przemocą znalazł potwierdzenie. Interakcja między różnymi rodzajami doświadczeń z przemocą w rodzinie jest procesem permanentnym i wraz z rozwojem możliwości osoby jest rozszerzona i transformowana poza rodzinę. Nasze badania jednak skoncentrowały się wokół aspektu ilościowego (jak często), a więc po-

zostaje otwarta kwestia wpływu interakcji jakościowej na omawiany tu proces transformacji. Nie tylko ilość zachowań agresywnych może odegrać rolę w tym procesie, ale także forma tych zachowań. Kwestia ta pozostaje otwarta do dalszych badań.

LITERATURA CYTOWANA

- Aronson, E., Wilson, T., Akert, R. (1997). *Psychologia społeczna*. Poznań: Wyd. Zysk i S-ka.
- Chesney-Lind, M. (1987). *Girls and Violence*. In: D. Crowell, I. Evans, C. O'Donnell (Eds.), *Childhood Aggression and Violence*, New York: Plenum Press,
- Dąbrowska-Bąk, M. (1987). Przemoc w szkole. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 2.
- Domachowski, W. (1991). Społeczne i kulturowe uwarunkowania patologii. W: H. Sęk (red.), *Społeczna psychologia kliniczna* Warszawa: PWN.
- Frączek, A., Kirwil, L. (1986). Identyfikacja ze społecznymi wzorcami płci a agresja i dzieci. W: *Studia nad uwarunkowaniami i regulacją agresji interpersonalnej*. Ossolineum, PAN.
- Gullota, T. et al. (1986). *Today's marriages and family*. New York: Books/Cole Publishing.
- Hall, G., Hirschmann, R. (1991). Toward a theory of sexual aggression: A quadripartite model. *Journal of Counselling and Clinical Psychology*, 59, 5.
- Herzog, E. et al. (1992). The abused child as parent: Perception of self and other. *Infant Mental Health Journal*, 13, 1.
- Kashani, J. i in. (1992). Family violence: impact on children. *Journal of American Academy of Childs and Adolescents Psychiatry*, 31, 2.
- Pagelow, M.D. (1992). Adult victims of domestic violence. *Journal of Interpersonal Violence*, 7, 1.
- Plewicka, Z. (1977). Sytuacje konfliktowe uczniów w szkole. W: M. Tyszkowa (red.), *Zachowanie się młodzieży w sytuacjach trudnych i rozwój osobowości*. Poznań: UAM.
- Rostowska, T. (1996). Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie zachowań agresywnych. *Przegląd Psychologiczny*, 39, 1/2.
- Steinmetz, S. (1987). Family violence: past, present and future. In: M.B. Sussman, S.K. Steinmetz (Eds.), *Handbook of marriage and the family*. New York: Plenum.
- Tyszkowa, M. (1986). *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*. Warszawa: PWN.

